
a régi híd esztétikája

LŐRINC PÉTER

A Hungarológiai Intézet *Híd*-értekezletén két beszámoló is szólt a régi *Híd* esztétikájáról. A két referens, dr. Bányai János és mr. Vajda Gábor, egyebek között foglalkozott Lőrinc Péter — Kisbéry esztétikáját ismerető és elbíráló — *Tallózásával*, valamint a *Fogyatékosak iskolája* című novellájával, megállapítva rólam, hogy túlhaladtam az akkori hidasok szocialista realizmusán, azzal is például, hogy először említtem e tájon Lukács György nevét, őrá támaszkodva, de azzal is, hogy elvettem a költői műre *kívülről* ráillesztett tendenciát, mert úgy tartottam, hogy a tendenciának *belülről* kell fakadnia, méghozzá nemcsak az íróból, de főleg az író által életre keltett személyekből, azok társadalmi környezetéből és lelki alkatából. Azt is „rám bizonyította” a két említett beszámoló, hogy novellámban felvetem az életet megszépítő álom problémáját, amelyről, mégis, úgy érzem, hogy mit sem ér mindaddig, míg meg nem valósítjuk, nem tesszük teljesült álommá, életes valósággá, míg át nem változtatjuk a meglévő rút valóságot — szebb valósággá!

Magam is ilyesféleképpen ítélt meg egykori, háború előtti esztétikámat, amelyet jórészt még ma is vallok, hiszen ma is az elkötelezett irodalom és művészet híve vagyok, s fontosabbnak tartom ezt a kritériumot, mint a forma ilyen vagy olyan „izmusát”, egyként fogadva el az avantgardista vagy a realista formát, főleg, ha az nem marad meg a balzaci-tolsztoji, általában régi realizmus útján, hanem felhasználja az újabb irodalmi irányok formai vívmányait is, és ha *belülről* angazsált, nem *kívülről* aggatja rá a műre mint valami bárhova odailló (tehát sehová sem illő) csipkedísz.

Mégis úgy érzem, ismertetőimnek, kritikusaimnak többet kell nyújtanom ennél. Ezért határoztam el, hogy eleget teszek a mai *Híd* szerkesztősége kívánságának, és magam is mondom e témáról egy-két szót, főleg az akkori esztétikai vitákkal kapcsolatban. Persze, e vitákban magam

* Részlet a *Pirkadásból*.

is részt vettem, főleg bitolai—pancsovai (1936—1939) és szabadkai éveimben (1940—1941), és persze nem mindig volt e vitákban az én részemen az igazság, pontosabban: a teljes igazság! Egyes kérdésekben helyes, más kérdésekben helytelen állásponton voltam. A „gyöngyösbokrétára” és a szocialista realizmusra gondolok itt leginkább. Akkor (1938-ban) még Bitolában éltem, és így a *Naplóból* értesültem csupán a „gyöngyösbokréta” körül kifejlődő népi romantika terjedéséről és arról, hogy ezt a romantikát a fasiszta népi egység síkján álló polgárok viselik különösen a szívükön. Berzenkedtem az ellen, hogy a múltat feltámasszuk, szinte állandósítjuk, idealizáljuk. A halottak temessék el a maguk halottait! Senki se magasztalja a viaszgyertyát a villamos ívlámpák idején, tekintet nélkül arra, hogy topánkát, cipőt vagy rámás csizmát sározo-e be az elmaradt falu sara a sötét falusi utcán. Vezessük be a villanyvilágítást Bogojevón és Kupuszinán is; kövezzük ki ott is az utcákat, vigyük el a falura is a ma kultúráját, ne tegyük tetszetőssé, elfogadhatóvá a múltat, sarával, testi és szellemi sötétségével és nagybirtokosával, pusztai-tanyai cselédjével egyetemben. Vigyünk „városi” kultúrát a falura és a tanyára, ne magasztaljuk az elmaradottságot! Ez volt a véleményem a „gyöngyösbokréta” idealizálásáról. Ilyen értelemben írtam is — mondom — még Bitolából egy cikket a *Hid*nek. Ottmár azonnal válaszolt. Megérti, úgymond, hogy távol Vajdaságtól nem ismerem az itteni elgondolásokat, a körülményeket, azt, hogy ilyen éles hangú cikkben nem ítéelhetjük el ezt a népieskedő mozgalmat, mert e mozgalom hívei között számosan hívei együttal az igazi népi összefogásnak, az antifasiszta szabadságharcnak is. Nincs most időnk arra, hogy ezeknek megmagyarázzuk a népi és népies, pláne „népiesch” és népieskedő dialektikus ellentétét. Elvben, elméletben igazam van. Le is közli írásomat, ha letompítom annak az élet, hogy ugyanezt szelídebb hangon mondom el. Ő különben mint szerkesztő maga is enyhíti a cikket, ha ebbe beleegyezem. Ottmárnak volt persze igaza, mindamellet sem egyeztem bele a cikk tónusának megváltoztatásába. Így az nem is látott napvilágot. Csak akkor ismertem meg alaposabban a helyzetet e téren, amikor újra és „véglegesen” Vajdaságba kerültem vissza.

Ekkor látott napvilágot a *Hid Tallózás* rovatában vitám Kisbéryvel, akinek elismertem, hogy a művészetnek megvan a maga sajátos, különálló törvényszerűsége, de hozzátettem, hogy ezek a sajátosságok bizonyos kölcsönhatás viszonyában állnak a társadalom egyéb sajátosságaival. Éppen ezért a művészet célja nem önmaga. Az igazságot, valóságot adja, persze a művészi megélés és ábrázolás eszközeivel. Nem művészet ezért a magyarázás, a szólam, a jelszavak irodalma. Elismertem az átélés szükségszerűségét, az írói egyéniség és tehetség szükségességét, a forma fontosságát, de óva intettem attól, hogy, elvetve a tartalmat, az objektív valóságot, szubjektívizmusba, formalizmusba süllyedjünk. Elvettem a tendenciózus irodalmat, viszont az artista irodalomban is megláttam a tendenciát, a „megfutamodás, szemlecsukás, múltba vagy mellékvágányra térés tendenciáját”. Ellenkezőleg, aki egyénien, élményszerűen megélt hitelességgel adja a valóságot, az nem tendenciózus, de nem is ad l'art pour l'art művészetet. Ha az író nem is szólal meg, beszél helyette a mű eleget, és az olvasó lelkében ki fog alakulni bizonyos vélemény és állásfoglalás. „Az író nem ad tendenciát, a mű azonban mégis ad állásfoglalást. Nem a könyv lapjain, de az olvasó lelkében.”

Ez volt a *Híd* esztétikája is, az akkori „szociális írók”, „Szocialista realisták” esztétikája. Bizonyos, hogy akkoriban a harc, a forradalom, s ennek sajátos jugoszláv formája, az antifasiszta népfelszabadító harc, volt számunkra az elsődleges. Forradalom előtt állottunk. Mégis, ez a hit, ez a harc egyúttal belső, egyéni, személyesen megélt líránk is volt. Mindehhez „csupán” tehetségre volt szüksége az írónak, hogy művészetet teremtsen, nyújthasson. Mert akkoriban a harc az élet formája, egyedül lehetséges módja volt számunkra, mert akkoriban mi sem tehattünk mást, mint hogy azonosítottuk magunkat, hitellel, megélten, őszintén, hitelesen, a belső szükségszerűség parancsszavára, társadalmunkkal, az élettel, a „valósággal”.

Ebben az időben, éppen a *Híd*ban, érkeztem el a „szocialista realizmus”, ha tetszik, hát az „új kritikai realizmus” síkjára. Még csak valamivel előbb is, megrekedve, késlekedve, ott vesztegeltem egyes régebbi felfogások talapzatán, ami által heves harcok ütközőpontjába kerültem esztétikai téren, noha például a *Kulturában*, a *Kultura* köré csoportosult zagrebi pártteoretikusok, ideológusok körében nagyra becsülték szociológiai és pszichológiai kutatásaim eredményeit, és amennyire lehetett, az én oldalamra álltak, legalábbis nem támadtak, nem bíráltak a belgrádi és ljubljanai írók által ellenem indított harc folyamán sem, amint-hogy a szarajevói csoport is a zagrebihez hasonló magatartást tanúsított.

Mint szerbhorvát ideológiai publicista Plamenac és más álnevek alatt voltam ismert. A tanárok a *Glasnik*ből saját polgári nevemen ismertek, a többi haladó értelmiségi a szarajevói *Pregled*ből, a zágrábi *Književnik*-ből és *Kulturából*. A vajdaságiak az OMPOK tagjaként ismertek, a *Naš život* hasábjairól, a *Vojvodjanski zbornik* oldalairól vagy a becskereki kultúrnap és a *Zbornik* egyes írásai körül dúló harcokból.

A *Pregled* szerkesztője, szegény Jovan Kršić, a *Stožer*ben, a *Glasnik*-ban, a *Jugoslovenska Revija*ban vette észre nevemet, így figyelte fel rám. Ilija Kecmanović adott neki aztán bővebb információkat rólam, amint-hogy ő hozott egykor össze a belgrádi *Stožer* idején Jovan Popovičtyal is. Így történt, hogy ebben az időben nem a *Naša stvarnost* (Beograd), hanem a *Pregled* (Szarajevo) munkatársa lettem. Különben mindkét folyóirat az antifasiszta népfrontos irányzatot követte.

Jovan Kršićet sohasem láttam az életben, mégis jó barátok lettünk, mert nemcsak az írásokból, hanem magánleveleink intim vallomásaiból is jól ismertük egymást, és közös barátaink is vitték, hozták a híreket, még inkább egymáshoz kapcsolva bennünket. Ugyanis mind Ilijával, mint egykori tanártársammal, Branko Galebbel is váltottunk leveleket, és ha csak lehetett, szerét ejtettük egy-egy találkozásnak is. Kršić, baloldali, a marxizmushoz igen közelálló író, irodalomtörténész volt. Egyike a szarajevói írói-tanári „ötösfogatnak” (sarajevska petorka), amelynek egy másik tagját, Duško Perovićot szintén ismertem. Szívesen közölte írásaimat, még akkor is, amikor erről már le kellett volna tennie, mert a közhangulat ellenük fordult. Viszont Kršić a szabad vita híve volt, és közölte írásaimat mindaddig, amíg magam fel nem kértem rá, hogy ne közölje a már nála levő írásokat sem. Ily módon némileg a baloldallal is vitába keveredett, holott a jobboldallal, s annak államával, akadt éppen elég konfliktusa (konfliktusunk!).

A szarajevói *Pregled* már régebben közölte egy-két írásomat, közöttük

egy *Krleža*-elemzést is. Ezért újból erre a folyóíratra gondoltam, amikor egy, a körülményekhez képest, lehetetlen ötletem támadt. Mint tanár-embernek, csupán annyi közöm volt a jugoszláv irodalom történetéhez, hogy néhanapján meg kellett hallgatnom egy-egy irodalomtörténeti, tanári „mintaelőadást” (uzorno predavanje), amely persze minden volt, csak nem mintaszerű, legalábbis az én felfogásom szerint; vagy hogy évente háromszor végig kellett „élveznem” az érettségi vizsgák alkalmával, napokon, esetleg heteken át, nem annyira a diákok feleleteit, mint a tanárok helyreigazító nyilatkozatait, megjegyzéseit, vitázását. Ilyenkor felkavarodott bennem az ember, a pedagógus, a marxista és író egyaránt, és az asztalon fekvő, lekapcsolt karórán könnyen leolvashattam szegény, izgatott, buta szívem tiltakozását, ütőerem, „ictusom” egyre gyorsuló ütemében. Az első háborúban szerzett ideges szívbetegségem ilyenkor csakúgy megtépázott, mint olyankor is, amikor a külső, belső harcok vagy hatalmas munkatempóm merítették ki, idő előtt, szívem vértartalmát, vagy zúdíttak bele, kis aritmiás kihagyás után, újabb hatalmas vérhullámokat. Ott ültem nyugodt testtartással, hallgattam a diákok és tanárok dühítő vitáját, és az órára pillantva mondogattam a magamban: „Már fél órája tart a roham. Ez a Jovan Veselinović igazán nem éri meg ezt a vad iramot, ezt az aritmiát. Pont ebbe kell beledöglenem?” És feljegyeztem magamnak: „Írni a Jovan Veselinovićok irodalmáról, mint a szerbiai falu szociológiájáról.”

Hát így kezdődött a Zogović-ügy.

Radovan Zogovićot két oldalról is ismertem már akkor. Egyrészt a bitolai bájos, kreol tanárnő, a kis Ljubica útján, másrészt a Jovan Popović körül csoportosuló belgrádi szociális írók egyikeként. A Crna Gora-i magas, szikár költő a szkopjei bölcsészettudományi karon hallgatta a jugoszláv irodalom történetét. Majd csupán egy esztendő telt el a bolgár határon, egy kis városkában, mint a szerb nyelv tanára, hogy megundorodjék minden iskolától, minden tanítástól, s azóta ott éljen Belgrádban mint ifjú és szabad költő, a Jova társaságának tagja. Temperamentumos, heves vérű dinári ember volt, energikus, mozgékonny ember, amolyan szervező típus, de aki hirtelen kimondott szavai fölött sokszor utólag gondolkozott el — mint jómagam is. A különbség közöttük tehát csupán az és annyi volt, hogy ő talán ekkor sem bánta meg szavait (vagy talán éppen azért védte őket olyan hevesen, mert már elítélte, megbánta azokat?).

Tehetséges költő volt, aki akkoriban tanulmányozta a tudományos esztétikát, és megpróbálta átvenni a csendes, halk szavú, meggondolt szavú és meggondolt mozdulatú költő, Jovan Popović örökét: a csoport esztétikai és politikai irányítását.

Ha felgyalogoltam Jovan lakásába (ott lakott a Kralja Petra utca, azaz ma a Július 7. utca környékén, a Kosančićev venac-on, a hatodik emeleten, s persze a lift csak az ötödikig járt, és — kulcsra működött, kulcsom pedig nem volt), s megálltam zihálni ajtaja előtt, névjegyét olvasva megtudhattam, miért e „magas szintű” lakás, miért e zihálás. J. P. „író” volt kiírva ugyanis névjegyére. Szerb szociális írónak, kommunista funkcionáriusnak lenni az 1936—1941-es esztendőkből — bizony csendesen elszenvedett, s nem mutogatott nyomort jelentett. De Jovan persze mit sem mutogatott és mit sem szégyellt, sem szeretetét, sem gyűlöletét, sem nyomorát. Talán patriciusi származása és az abból a környe-

zetből tudatos kiszakadottság is megszabta ilyen emberi és költői magatartását. Gúnyosan írta ki egyik könyve címéül, hogy *Reda mora da bude* (Rendnek kell lenni), és bizonyára tudatos öngúny is húzódott meg a szavak mögött. Jova csendes, fegyelmezett, öntudatos ember volt, gerinces és bátor, s mindez szimpatikussá tette őt előttem, talán azért is, mert mindez megvolt bennem is, ha aztán az én tudatosságom többnyire utólagosan jelentkezett is, s ha a bátorságot is néha tudatosan kényszerítettem magamra, nem egy ízben tudva tudván, hogy ki kell tartanom, ha belepusztulok is. Hiszen azért is találtam ki — öngazolásul? — az elméletet, hogy másfajta bátorság nincs is, hogy mindenki fél, s hogy az a bátor ember, aki le tudja győzni félelmét. Mert könnyű volt Krisztusnak bátornak lenni — gondoltam —, hisz tudta, hogy feltámad; bezzeg a magunk fajtájú ember csak egyéltű, nem születik újjá. Van, aki bevallja, van, aki tagadja... Jova bizonyára bevallja, ha valaki felteszi neki a kérdést, mert volt benne annyi bátorság, hogy bevallja esetleges félelmét, amit, lehet, csak én tartottam az életösztön természetes megnyilvánulásának. Persze én töprengő „grübler” vagyok. Oly bátran, oly egyszerű természetességgel nem tudom bevallani félelmemet, mint Margit, a feleségem. Így nekem nagyobb megerőltetésembe, idegerő-pazarlásba kerül a bátor magatartás. Ha csak nem kap el az indulat, a szenvedély... ami persze szintén nem ritka eset nálam.

Bekopogtam, becsöngettem, s a halk, de határozott szóra benyitottam. Jovan szó nélkül nyújtotta felém kezét, a halk „zdravót” talán csak úgy gondoltuk oda mindketten. Felállt íróasztalától, írógépétől, mert nem tudott udvariatlan lenni, ha magában a pokolba kívánt volna is esetleg. „De mént az erős szó? Mi szükséged van rá?”, és szó nélkül kapcsolta már be a villanyresót, tette fel a dzevát, az örök feketéhez. Mert másképp el sem tudtam volna képzelni, mint kopogva a gépen vagy meghitt baráti körben. Mindkét esetben csak oda mutatva valami még szabad zugra, ahol helyet foglalhatok. Csak ritkán írt ilyenkor. Lehet, hogy éjjel dolgozott, alkotott, mert nap közben „tegzázott”, azaz a megélhetésről gondoskodott. A Nolit szerkesztőségének tagja volt, s vagy a Nolitnak sem ment jobban, vagy... de nem hiszem, hogy Pavle, a főnök valami Kir Janja típus lehetett, ahogy egyes rossz nyelvek mondogatták, hogy jobban is megfizethette volna Jova munkáját, aki szerkesztett és fordított, vagy új írókat fedezett fel, mint a kis cselédlányt, a határozott, rezolút és tehetséges Milka Žicinát, akivel később magam is baráti viszonyba kerültem (a *Kajin put* — Katica útja című első és jó regénye önéletrajzi írás volt, a maga cselédeskedését írta meg benne, akár Schwalb Milki is a maga szakácskodását). Mindebből és egyéb tevékenységéből a színház körül, a sajtóban és alkotómunkájában sem jutott annyi a megélhetésre, hogy ne kellett volna korrektorkodnia is néhanapján a *Blagostanje* szerkesztőségében. Meg kell mondanom, hogy ezt a korrektorkodást is szívesen megosztotta vagy átadta másnak, olyannak, aki mint szociális író, éppen felkerült a fővárosba és még nem „helyezkedett el”. Hogy kerülhetett erre sor, nem tudom, de úgy emlékszem, egy-két ízben Jova helyett Koča Popovićot, az akkor szürrealista írórt találtam a *Blagostanje* korrektori asztalánál, míg más alkalommal a tragikus sorsú macedón költő, Kocso Racin dolgozott ezen a helyen. Racinról is szívesen elbeszélgettünk Jovóval, így a *Beli mugri* (Fehér felhők) verskötet megjelenésekor. Úgy hittem, akad Racinnál már kiforrot-

tobb macedón költő is, Jova viszon őt szerette, becsülte leginkább, és felhívta figyelmemet a macedón nyelv varázsára, a nyelvi különlegességre, ami vonzza az olvasót, akinek örömet okoz az, hogy megérti e különös zamatú nyelv szinte egzotikus szavait. Én ezt a különleges varázst már rég nem éreztem. 1939 nyaráig magam is Macedóniában éltem. Onnan jöttem fel, s így mondtam:

— Csakhogy Racin nem a belgrádiaknak írja a verseit, hanem mint macedón a macedónoknak. Azok előtt pedig nem hatnak egzotikumként ezek a szavak, anyanyelvük szavai.

Néha egy-két fiatalot találtam Jova szobájában. Ezek műkedvelő munkások vagy hivatásos színészek voltak, mert Jova egy munkás színjátszó csoportot szervezett és irányított, mint annak dramaturgja, esetleg rendezője is. Ezzel a csoporttal, de egyre inkább külön, mint önmaga képviselője, jött fel sokszor Branka Galogaža is, a tizenkilenc éves, csodaszép, hivatásos színésznő.

Más alkalommal és leggyakrabban a haladó szociális írók csoportja volt Jova szobájában. Köztük is leginkább a magas Radovan Zogović, meg az alacsony Čeda Minderović, akinek verseit itt-ott szintén lefordítottam, akinek novelláit (*Uska ulica* — Szűk utca) ismertettem a *Híd*-ban, akit, mint tudjuk, egy magyar író, magyar forradalmár mellé sodort az élet, a Kaszás Kata mellé. Jovától és Zogovićtól szintén fordítottam a *Híd*-ban. Koča Popović és a szürrealista írók, helyesbítők: a szürrealizmusból ebben az időben a szociális irodalom felé áthajló írók igen ritkán vagy egyáltalán nem jártak fel Jova körébe, a hatodik emeletre. Nemigen volt itt látható Djordje Jovanović-Jarac, a tehetséges esztéta sem, hogy ne is beszéljünk Oskar Davičóról, Dušan Matićról, vagy Aleksandar Vučórról, akik hamarosan be fognak olvadni a Jova körébe, kivéve Marko Ristićet, mert ő végig kitartott a szürrealizmus mellett. Még kevésbé volt itt bejáratos a külön Rade Drainac, a régi „izmusokból” jövő fenegyerek. Ő teljesen magára maradt, mint az utolsó ősi falevél, mielőtt lesodorja fájáról az első gyenge szellő. Rade Drainac vén, egyedüljáró ordas lett, aki arról volt híres, hogy egymaga írja, tölti meg egész folyóiratát. Ilyen szerkesztője és egyedüli munkatársa volt folyóiratának (*Politička iskustva*) Zágrábban, 1940-ben Vasa Bogdanov is, aki akkor maradt magára, amikor különvált Krležától. Vasa megtalálta a visszavezető utat, Rade Drainac viszont úgy tűnt el az életünkből, hogy észre sem vettük. Vasa több zágrábi haladó folyóiratot is szerkesztett technikailag, néhanapján Belgrádban is feltűnt (ahol a *Danasban*, Krleža—Bogdanović lapjában komoly szerepe volt), míg a *Pečat* valamelyik számában Krleža el nem határolta magát tőle.

Engem inkább túl balra ragadott egy időben, még bitolai tartózkodásom alatt, az ár, mint ezt a Zogović-ügy vagy a „gyöngyösbokréta”-vita is bizonyítja. Hogy jobb felé egy tapodtat sem tettem, mutatta vitám Purković barátommal, akit soha többé fel nem kerestem azután, hogy határozottan kijelentette: „Inkább bizza magát Hitlerre, mint a népre.” Ekkor percek alatt szakítottam a Purkovićokkal (1939 januárjában), az Egyesült Ellenzék, a Népfront jobboldali polgári szárnyával. Hasonlóan jártam el a Bolgár-cikk ügyében is, amikor a *Híd*-dal együtt elhatároltam magam a jobb felé tartó *Kalangyától*.

De vissza kell térnem eredeti témámra: az irodalmi berkekben dúló belső csatákra.

Ebben az időben Krleža és a szociális írók (Zogovićék, Jováék, Djilasek; Krleža három „ovan”-ja: Jovan, Milovan, Radovan) is erősen szembe kerültek egymással, különösen hogy megindult a szocialista realista új folyóirata, Zogović és Velibor Gligorić szerkesztésében, *Umetnost i kritika* (Művészet és kritika) cím alatt. Híres volt ennek harcos, Krleža-ellenes különszáma, amely polemikus formában terjesztve és hirdetve meg a tudományos esztétikát és ennek alapján a tudományos filozófiát, felvette a közelharcot Krleža füzetével, a *Dijalektički antibarbarusszal* is. Ebben viszont Krleža üzent hadat a szocialista és minden más fajtájú barbár tehetségtelenségnek, a tehetség és művészet nevében, amely elgondolás némileg még a *Banket u Blitvi* (Bankett Blitvában) regényében is helyet kapott. Krleža azelőtt jobb felé határolta el magát (*Moj obračun sa njima* s más írásaiban; Leszámolásom övelük), most „bal” felé vont határt önmaga és a „barbárok” között, pontosabban a tehetség és tehetségtelenség között, Davičót is Zágrábba vonzva, alighogy ez kiszabadult a börtönből.

Én sajnáltam, hogy egymás közti harcokra került sor és a szociális írók mellett Krležát és Davičót is fordítottam a *Híd* számára. Úgy éreztem, az OMPOK lapjának (*Naš život, Életünk*) van igaza, amikor, mint maga a mozgalom is, rajta volt, hogy összefogjon minden antifasiszta erőt.

Nagy harcok folytak a *Vojvodjanski zbornik* (1938/39) berkeiben is, és nem kis művészetre volt szükség, hogy a primadonnáskodó embereket együtt tartsák, itt, a *Dan* vagy a *Vojvodjanin* stb. lapjain. Nem tudok róla, hogy az akkor kialakuló Népfront és alakuló, szervezkedő irodalmi antifasiszta front nehézségeivel, válságaival valaki már tudományosan foglalkozott volna (Milisavac könyve, az OMPOK és az én könyvem, *Politički lik Vase Stajića* némi anyagot közöl ehhez a témához), most is csupán néhány adatot szolgáltatok a majdani tudományos kutató számára. Pártunk történelme elég röviden emlékezik meg arról, hogy polgári pártjaink vezetőségei nemigen hajlottak bal felé, nem kívánták az együttműködést a Párttal, ez is volt az oka annak, hogy a mi népfrontunk alulról, a népből mött fel és alakult ki a közös népi harcok idején, a közös fasisztaellenes harcokból táplálkozva.

Az irodalmi antifasiszta arcvonal kialakulásáról még kevesebbet olvastam eddig, pedig ez a téma is megérdemelné, hogy kiássuk a múltból, amíg még többen is akadnak olyanok, akik emlékeznek ezekre az irodalmi harcokra, amelyeket az antifasiszta front belső harcosai bizonyára akadályoztak.

A Jova köre volt a tábor zászlóvivője. A körben pedig Jova mellett Zogović vált egyre hangadóbbá, irányszabóvá. Talán azért, mert energikusabb, dinamikusabb ember volt Jovan Popovićnál, vagy mert fiatalabb is lévén nemrég sajátította el a tudományos esztétika és tudományos filozófia lényegét, s így mindez most erősen benne volt, és kikíváncsított belőle.

Ezen a két szalon indult hát meg egyoldalú országos vitám Zogović-tal. Egyrészt én voltam a meggondolatlan, én tértem külön ösvényre, csak azért, mert már szörnyen untam az érettségi tételek parasztkról szóló irodalmát, másrészt Zogović vetette el a sulykot, elhírtelenkedve és eltúlozva az ellenem indított támadást. Bizonyos, hogy az én kiindulópontom csupán iskolai és tanári volt, valamint az is, hogy csupán a pa-

rasztoakat megéneklő művekben fellelhető falu társadalmi szerkezetét kívántam bírálat tárgyává tenni s ezt az alkalmat felhasználva, írni egyes tartományaink *agrár-struktúrájáról*, föld- és birtokeloszlásáról és a Párt agrárpolitikájáról. De ember tervez — „isten” végez. Mert lehet-e úgy írni az egyes írók műveiben megrajzolt *szociográfiai képről*, hogy az írókról magukról ne tegyünk említést? Lehet-e egy művet csupán társadalmi oldalról megvilágítani, úgy, hogy szó se essék az író tenetségéről, a mű művészi értékéről? Megieledkeztem a mű, a művészet tartalmi-formai ellentétének egységéről, a mi és hogyan dialektikus egységéről s mindkettő kapcsolatáról magával az íróval.

Zogovićot is elragadta szenvedélyes temperamentuma, ő sem gondolkodott támadás közben, s minden eszközt jónak talált az ellenfél leterítésére, tekintet nélkül arra, hogy ellenségről vagy barátról van-e szó, vagy arra, hogy a szenvedély vihara nem térítheti a helyes útra a barátot, sőt ellentéllé is teheti és éppen akkor, amikor az erők csoportosítása, nem pedig szétszórása, a feladat, mert „Hannibal-Hitler ante portas!”

Fő hibám bizonyára az volt, hogy, ha talán helyes kiindulópontból szemlélve is a dolgokat, ami persze szintén nem bizonyos, eltúloztam és ezzel elhibáztam a kulturális múlt hagyományteremtő szerepének bírálatát, már-már szinte elvetve a kultúrörökség szerepét s ezzel, akaratlanul, a művészetek külön sajátos törvényszerűségét. Ugyanis az idillikus múltat túlságosan dicsérő tanári módszer untságában elvettem a sulykot, és talán „mai” (1937/38-as) szemmel tekintettem a múlt század s a századforduló íróinak műveire, szinte már azt kívánva tőlük, hogy a mi szemünkkel lássák a falu akkori képét. Tekintve, hogy csak szociológiai szempontból kívántam és csupán a falut, nem a róla szóló irodalmat is, elemezni, de írás közben elragadott a gondolatok és érzések szenvedélye, magukról az írókról és műveikről is írva, amúgy mellékesen; az eredmény az lett, hogy a *művészeti szociologizálás hibájába* esem, túl nagy teret juttatva a szociológiának, túl keveset az esztétikai kritériumnak. Ezt helyrehozni volt Zogović feladata, de a vita hevében ő is túllőtt a célon, és személyes élű támadást indított ellenem, politikai-esztétikai pamfletté, persziflázssá téve kritikáját.

Volt talán egy másik, hibás elgondolásom is. E fölött esetleg ma is lehetne még vitatkozni. Én különbséget tettem ugyanis az egyes országok társadalmilag és kulturálisán már elért fejlődési foka között. Úgy hittem, gondoltam: más a Szovjet Szövetség helyzete, más a mi helyzetünk. Ott már nincs szükség a harcoss művészetre, a tendenci-irodalomra, irányzatosságra, hiszen már túl vannak forradalmukon, már az öt-éves tervek szakaszába jutottak, már meghozták az új alkotmányt is, és megindították a gazdasági versenyt a tőkés államokkal. Mi ellenben még csak most készítjük elő szabadságharc formájú forradalmunkat, e forradalomban pedig a falusi szegénység részvételének, az agrárkérdésnek igen nagy jelentősége lesz. Legyen ezért az irodalom, főleg a szociológiai és esztétikai irodalom ma még olyan, hogy aláágyazhasson a forradalomnak, hogy előkészítse annak medrét.

Zogović ezt nem vette talán tekintetbe, talán csupán az irodalomelmélet szempontjából ítélte, azt tanítva, hogy nálunk *nincs helye a harcoss művészetnek*, mert mindenütt egyként az *élet hű ábrázolására, a szocialista realizmusra* van szükség. Szerinte mind a mai, mind a múlt íróit

abból az egy és közös szempontból lehet csak elbírálni: realisták voltak-e vagy sem. A realizmus önmagában véve már művészet és harci ténykedés egyúttal, tekintet nélkül a talajra, amelyen az író áll.

Mondom, ez olyan kérdés, amely fölött akár ma is lehetne még vitatkozni, s fel lehetne vetni azt a kérdést is: ugyanolyan esztétikai kritérium alapján kell-e és főleg lehet-e elbírálni az akkori (1937—38) és a mai írókat, irodalmat, az akkori és a mai *Hídat*, két különböző korszak, két különböző fejlődési fok folyóiratát, ha annak címe — a kontinuitás és hagyománytisztelet következtében — ugyanaz maradt is?!

Ezek voltak akkori elgondolásaim alapjai. Akkor úgy számítottam, mihelyt a Zogović hideg zuhanya kijózanított, felébresztett hevületemből, révületemből, hogy Zogovićnak körülbelül hatvan százalékban, magannak vagy negyven százalékban van igazam. Általában véve a dolgot, ez meg is felelt a tényeknek, az igazságnak.

A többi már részletkérdés. Úgy gondoltam, hogy egy jókora könyvre való cikket közlök le először a *Pregledben*, aztán külön lenyomatban is. Ezek a cikkek a régi romantika, a realizmus, majd az újromantika (szimbolizmus stb.) azon íróit (regényeit, novelláit) foglalják egybe, akik a falut választották témájukul. A szerbhorvát és macedón nyelvű irodalomra gondoltam itt, tekintve, hogy a szlovén nyelvet nem ismertem. (Úgy emlékszem, csak Cankarról írtam, de őt szerbhorvát nyelven olvastam). Egy általános, a falut és a realista parasztirodalmat ismertető bevezető cikk után Jovan Veselinović, Milovan Glišić, Petar Kočić és mások kerültek sorra egy-egy cikkben, hogy aztán áttérjek a horvátokra (Kovačić stb.) és macedónokra (A. Krstić stb.). A romantikusokat később kívántam sorra keríteni. Erről már csak részben lehetett szó. Nagy lendületemet megállította Zogović jeges zuhanya. Mihelyt lehetett, felutaztam persze Bitolából Belgrádba, hogy megbeszéljem a dolgot Jovóval és Zogovićtyal.

Felrohantam a Kosančićev venac 2. szám alatti ház hatodik emeletére, megszakítván Jovan Popović gépének kopogását, a kora reggeli órákban. Szemére vettem, nem a cikket magát, annak tartalmát, hanem a módot, ahogy megleptek egy ilyen nyilvánosság előtti ellenséges támadással, anélkül, hogy előzetesen bárki is figyelmeztetett volna esetleges hibáimra, tévedéseimre. Utolsó ittlétemkor — mondtam — már megjelent a sorozat egy-két cikke, Jova mégsem tett említést minderről, s most lám, itt a verébre az ágyútűz! Vagy egész hadosztály verébreknek ítélnék, hogy ágyútűzbe borítanak? Jovan nem minden kérdésre tudott megfelelni. Éreztem, hogy a lényegét illetően Zogović oldalán áll, de maga is jól tudja, hogy Radovan eltúlozta, a szenvedély hevében, a pergőtűzet. Azt, hogy előzetesen nem ültek le velem a „kerekasztalhoz”, legalábbis nem üzentek előzetesen hadat, ő is elítélte, akár jómagam. Éppen ezért hápogott, hallgatott, mert úgy érezte, az a feladata, hogy kitartson a megkezdett úton, elvégre Zogović feladatot teljesített, ha a maga egyéni módján is.

Rögtön biztosítottam róla Jovan Popovićot, hogy nem válaszolok sajtó útján. Erről szó sem lehetett, hiszen magasabb szempontból, nem két egyén vitájáról van szó. Nem kértem tehát a *Naša stvarnost* nyilvánosságát (a N. S. 1938. 15—16. számában jelent meg a támadás; a felszabadulás után pedig Zogović kötetében: *Na poprištu* [Harctéren] Beograd, 1947.), hogy közönség előtti vitát provokáljak, hanem arra kértem Jovát,

rendezze meg kettőnk-hármunk találkozáját, szóbeli vitáját, melynek eredményeihez ezentúl tartani fogjuk magunkat. Jovan mindebben elismerte igazamat, azt is, hogy ha már előzetesen nem tettük meg, legalább utólag tárgyaljunk, vitatkozzunk, mielőtt tovább vagdalkoznánk: a jobboldal gaudiumára.

Hogy a „vagdalkozás” szó a valóságot fejezte-e ki, hogy általában milyen hangot intonált Zogović, arra nézve illusztrációként álljon itt cikkének címe és alcíme: *Osude bez priziva. Sudija neumitni Žarko Plamenac. Optuženi i osudjeni srpski, hrvatski i slovenski realisti*: B. Stanković, P. Kočić, I. Čipiko, J. Veselinović, V. Novak, I. Kozarac, D. Šimunović i I. Cankar. (Megfellebbezhetetlen ítéletek. A kérlelhetetlen bíró: Ž. P. A vádlottak és elítéltek a szerb, horvát, és szlovén realisták...) Ez a hangnem végighúzódtott a 20 oldalas, hatalmas persziflázson. Előttém van a folyóirat, akkori széljegyzeteimmel, amelyek fényt vetnek lelkiállapotomra és gondolkodásmódomra is, már amennyiben a düh lehet jó tanácsadó.

Zogović a kultúrörökség jelentőségével kezdi írását. Ehhez azt fűztem: „Elismerem mindazt, aminek van értéke”. S amikor valamivel alább Zogović ugyanezt mondta Marxékkal kapcsolatban, hogy ti. átvették ugyan a múlt értékeit, mégis megtisztítva azokat kérlelhetetlen kritikájukkal a hazug elemektől, ebben már a magam előbbi széljegyzeteinek elismerését látva az egész fejtegetést csupán egy felkiáltójellel kísérem, később mégis hozzátéve: „Plamenac sem vet el mindent, és különösen nem a pszichoanalízisben.” Egy helyen „jugoszláv realistát” említettem, és Zogović azt helyreigazította: szerb, horvát és szlovén realistákra. Ehhez hozzáfűztem: „Igaza van. A rövidség kedvéért írva így: hibáztam.” Másutt a forma és tartalom egységéről írva, Zogović elítéli a kritikusok, köztük Plamenac módszerét is, azt, hogy sokszor különválasztják elemzés közben a kettőt. Ehhez ezt fűztem hozzá: „Nem. Ezt az egységet P. is hirdeti. Viszont Z. maga is különválasztja a kettőt, gyakorlati okokból. Annál inkább teszi ezt P., aki a forma kérdését nem teszi bírálat tárgyává, csupán mellékesen ejt erről egy-két szót.” Nem értettem teljesen egyet Zogovićyal abban, hogy a hazug tartalmat az igaz tehetség és megélttség sem teheti művészivé, mert nem teheti igazsággá. Széljegyzetem, a művészi hitelességre gondolva, így szól: „A tehetség és szuggesztív hatás kérdése. Nem teheti igazsággá a hazugságot, de elhitheti annak igazságát.”

Stankovićről szólva — Zogović szerint — én őt származása, (kék) vérének tisztasága miatt ítéltém és marasztaltam el. Ez ellen tiltakoztam. „Rágalom!” „A „híd” lélektanáról van itt szó. Ilyenek akadnak a nem nemesek között is.” Itt azokra gondoltam, akik két osztály vagy két réteg között ingadoznak: „hídon” vannak, két párt között tévelyegnek. Viszont egy más helyen kritikusán szememre veti, hogy nem törődöm azok semlegesítésével, akik nem lehetnek bajtársaink az előttünk álló harcban, sőt magunk ellen ingerlem őket írásmódommal. Ezt ezzel a néhány szóval kísérem: „Ebben igaza van!” Zogović helytelenítette módszeremet Stanković és Čipiko esetében, mert igaz ugyan — úgymond —, hogy a bukott úri osztályé volt minden rokonszenvük, mindamelletts megmaradtak az urakat leleplező realistáknak és ez a realizmus ez a leleplezés itt a lényeg, mint más íróknál is (Balzacra vagy Tolsztojra gondolt Zogović). Különböznélük körülbelül Tolsztoj idejében éltek, tehát

mást nem is lehet elvárni tőlük, mint amit adtak. Ehhez ezt írtam oda: „1. Némileg. De P. sohasem tagadja realizmusukat, ha talán túl röviden is érinti pozitív és ismert értéküket, azon egyszerű oknál fogva, mert ezt ismertnek tételezi fel, míg az érem másik oldala kevésbé ismert, legalábbis az ő környezetében (ti. a tanári körökben!), 2. Stanković és Čipiko — Tucović, Abrašević, és Kočić stb. kortársai! Tehát állásfoglalásuk nem korszerűen haladó szellemű!” Egy helyen Zogović azzal vádol, hogy optimizmust követel az írótl; Mehringre s a klasszikusokra hivatkozva állította, hogy Stankovićnak erénye volt pesszimizmusa, mert ezzel azt a megalapozott hitet terjesztette, hogy a fennálló társadalom menthetetlen. Igaza volt, viszont én nem erről írtam. Ezért széljegyzetem így szól: „A fennálló társadalomhoz kötik érzelmei, ezért nem kívánja látni és nem is látja meg a teljes életet, ahol az emberek közötti viszonyok lehetnek emberiek is. Ezért nem hisz egy más (jobb) élet lehetőségében. Ezt róvom fel, realizmusát viszont elismerem.”

Čipikót is védelmébe vette kritikusom velem szemben. A széljegyzet így szól: „P. a háborúval szemben elfoglalt álláspontját, emberi magatartását teszi bírálat tárgyává, nem pedig regényeit!” Ott, ahol Zogović pretenciózus, fölényes nyelvezetéről írt, ezt válaszoltam: „Talán igaza is van, de ő maga is ilyen stílusban ír, sőt hatványozottan!”

Említettem már, hogy a haladó szellemű értelmiség felneszelt. A szlovének már jóval Zogović előtt is reagáltak a *Pregled*ben megjelent egyik írásomra, amely Cankarról szólt. Ez a cikk Branko Rudolf aláírással a *Sodobnost* 1938. áprilisi (4) számában jelent meg, jóval kisebb terjedelemben, vagy öt oldalon, *Plamenac kontra Cankar* cím alatt. Ez a Rudolf még „crnogorski pesnik Žarko Plamenac”-nak hitt engem, s főleg azért szállt velem vitába, mert már előzőleg Time Debeljak, túl nagy és túl pozitív jelentőséget tulajdonítva írásomnak, azt szlovén nyelven is közölte, mint a marxista bírálat példáját, a *Slovenec*ben.

A *Sodobnost* védelmébe veszi Plamenac ellenében Cankart, mert úgy véli, Plamenac téved, amikor pesszimizmának, misztikus írónak hiszi a nagy szlovén író. Cankar nem hitetlen, Cankar igaz harcos, aminthogy igaz művész is, ahogy ezt Plamenac maga is elismeri. Bizonyos, hogy sok művében erősen kiütöközik bizonyos fajtájú pesszimizmus, de vannak hitese és derűs írásai is. Kereszténysége sajátos fajtájú, nem egyházi, s ugyanazt lehet mondani bizonyos fajtájú individualizmusáról is. Végeredményben: harcos szocialista volt műveiben is. Plamenac korának kereteiből kiragadva látja, látatja Cankart, s ez nem dialektikus nézőpont. Nem ismeri Szlovéniát, a patriarkális szlovén életet, amelyben még csak éppen akkor, a Jernej idejében, ütötte fel fejét a személyiség, az egyéniség eszméje és tudata, ezért nem tudja megérteni Jernejt, aki ahhoz szokott, hogy együtt üljön asztalhoz munkaadó gazdájával. Rudolf azzal fejezi be a kritika kritikáját: „Mi szeretjük Cankart és emlékét. Elszigetelten harcolt, mint egyén, mégis igaz harcos volt, aki hitt a jövőben, és utat mutatott feléje”.

Akkoriban el sem jutott hozzám a *Sodobnost*, mint ahogy másokhoz sem a szerb, horvát, macedón nyelvterületre. Éppen ezért a Rudolf-cikknek nem lehetett akkora hatása, mint a szerbhorvát nyelvű támadásnak, amelyet mindenütt, a szlovén nyelvterületen is, megértettek.

A vélemények megoszlottak. Sokan úgy hitték, hogyha hibáztam is — pedig hibáztam! — ezt a hangot nem érdemeltem meg, sőt ez a hang-

nem ártalmas is, mert ha már én magam is, semlegesítés helyett, a haladó tábor ellen ingerelhettem egyes rétegeket, úgy Zogović ez ellen nem tett semmit, sőt tovább mélyítette a szakadékot. Éppen Beeskereken jártam (a cikk a júniusi számban jelent meg, vakációmát pedig Bánátban töltöttem), és ott tanúja lehettem a véleményharcnak, és heves vitáknak. A kis Margit, aki mint egykori emigráns és jó fizetésű, önálló lány szép könyvtárat gyűjtött össze, és azt a mozgalom és párt-emberek rendelkezésére bocsátotta, gratulált a nagy, sikerhez! Humornak véltem, mindig értve és szeretve a humort, és megköszöntem a gratulációt. Margit azonban ezt a cikket a lehető legkomolyabban sikernek, a siker jelének tartotta.

— De ember! Hiszen az ország legnívósabb, legkomolyabb, legelterjedtebb folyóirata foglalozik veled 20 hatalmas oldalon át! Kinek, melyik írónak jut ez osztályrészül? Mások halálukkal sem érik ezt el, ami neked életedben, tisztán munkád jelentőségével kiérdemelve, jutott osztályrészül. Hát ez sem siker? Miért e terjedelem, miért e heves, gúnyos hang, mért a legkiválóbb író tolla? Mert van ki ellen harcolni! Mert jelentősnek tartánák. És a cikk, a támadás, a persziflázs még ismertebbé, még jelentősebbé tesz. Az egész országban rólad vitatkoznak.

Mindezt elismertem, de ez nem változtatott s nem változtathatott a tényen, amit valahogy így fejeztem ki:

— Igaz! De az enyémekek tartanak „jelentősnek”. Az enyémekek tartják szükségesnek, hogy harcoljanak ellenem!

— Majd válaszolsz!

— Nem. Nem válaszolok. Legfeljebb széljegyzetek formájában. Először is: igazuk van. S ha nem volna igazuk, akkor sem válaszolnék a kritikára, amely belülről, önkritikaként, hangzott el, amelyet így értelmezek, és így kell értelmezniem. Ez belügy.

Hasonló beszélgetésem volt Beeskereken Koča Kolarov, Súlman Róza, Bórsin Vali kommunista csoportjával is, a fiatalok egy tiszai kirándulása után. Ez komoly, tárgyilagos megvitatása volt a kultúrörökség kérdésének. Suci-Puciek, Kočák helyeselték, hogy szóbeli vitára hívtam fel Zogovićékat, hogy a nyilvánosság előtt nem válaszolok. Sokban nekem adtak igazat, más kérdésekben viszont Zogovićnak, általában tehát úgy vélekedtek, mint jőmagam is.

Annyi bizonyos, hogy nagy feltűnést keltett a támadás. Ezt a júliusi szabadkai tanári kongresszuson is tapasztalhattam. Ott is főleg két témáról folyt a szó: Hitler cseh politikájáról, az odaállásról a csehek mellé, meg a Zogović—Plamenac harcról, akkor még ugyanis sokan hitték, hogy Plamenac fog válaszolni. Körülbelül akkoriban írt a kérdésről, egyéb lapok mellett, a *Nova riječ*, a *Vilderék*, az SDK (önálló parasztpárti koalíció) zágrábi lapja, amely talán legnívósabban, legszimpatikusabban folytatta a polgári lapok közül az antifasiszta népfrentpolitikát, még ebben az időben. Körülbelül oly módon, mint a SDK vajdasági lapja, a *Vojvođanin* is, mindaddig, amíg jobbra át!-ot nem vezényeltek nekik Mačekék. A *Nova riječ* 1938. június 30-i számában írt Zogović cikkéről, mellé állva, igazat adva neki tartalmi tekintetben, mert hiszen a realizmusért, a kulturális folytonosságért, örökségért hadakozott. „Zogović kétségtelenül egészséges talapzatra helyezte a problémát (különösen pedig a kultúrörökség kérdését), mégis a módszer, ahogyan a kérdést feltette, az erősebb bizonyítékok hiánya, a gyakori

ellentmondások (igaz ugyan, hogy inkább a mellékfrontokon), a kérdés részleges nem ismerése és írásának az az epés, gőgös hangneme, amelynek semmi helye az ilyen irányú dolgozatokban, erősen csökkentik Zogović cikkének értékét. Hasonló esetekben az ügy érdekében kerülni kellene a szerző ízléstelen kigúnyolását a polémia hevében is, hiszen a komoly vita csupán egy célt ismerhet, tisztázni a fogalmakat, annál is inkább, mert a legújabb időkhöz képest Radovan Zogović volt a híve annak az elméletnek, amelyet most Plamenac képvisel, amint ezt (a *Naša stvarnost* ugyanezen számában) Jovan Popović is bizonyítja Zogovićről, a költőről szóló írásában” — írta a *Nova riječ*.

Ezt az írást magam is elolvastam még a lap megjelenésekor, aláhúzva és széljegyzetelve azt, akár az engem támadó cikket is. Tekintve, hogy itt a *Nova riječ* már felhívta erre a körülményre a figyelmet, felesleges tovább foglalkoznom ezzel a kérdéssel. Arról van szó, hogy éppen ebben az időben indult meg egy tisztulási folyamat a baloldali írók között és az írók egymásnak segítettek a múltak leküzdésében. Jovan Radovánnak, Radován Plamenacnak nyújtott „segítséget” és így tovább. A *Híd*-ban hamarosan én fogom ezt a segítséget nyújtani másoknak. Mindez helyénvaló és hasznos tevékenység volt. Ami benne helytelen, sőt káros volt, azt a *Nova riječ* is megállapította már, de ez a szükségtelen élesség Zogović egyéni sajátosságát képezte. Ebbe a hibába Jovan Popović sohasem esett és ezt a hangot talán én sem ütöttem meg a *Híd*-ban vagy másutt, holott sok volt bennem is a zogovići temperamentumból és élességből.

A *Nova riječ* különben ebben az időben, mint számos más lap is, többször is foglalkozott személyemmel (a 71. számban például) a becskereki „vajdasági kultúrnap” kapcsolatban, valamelyik másik számában, melyet most nem tudtam megtalálni, azon tanulmányom kapcsán, amely a zágrábi *Kulturában* folytatásokban jelent meg *Psichoanaliza i nadrealizam* (Pszichoanalízis és szürrealizmus) címen. Ezt a művészettörténész Vlado Švalba írta, ugyanaz, aki mint Rijeka és Istra egyik irányítója esett el 1943-ban az isztriai harcok során, s aki különben Vasa Stajić veje volt. Annyi bizonyos, hogy, Zogovićot kivéve, csupán a profasiszta *Mladi sever* és társai (1939, áprilisi szám) írtak ilyen éles hangon ellenem. De mekkora volt a különbség a két cikk rám tett hatása között! A *Mladi sever* írásának örültem, az fájt volna, ha dicséretét érdemelem ki ennek a lapnak. A Zogović cikke fájt, éjjel-nappal foglalkoztatott, hogy aludni sem tudtam tőle.

A többiről csak röviden. Jovan valóban összehívta körét: Zogovićot, Čeda Minderovićot és a többieket. Úgy emlékszem, két ízben tárgyaltunk szélesebb körben az összes felmerült kérdésről, majd azt a megbízást kaptuk, hogy a részleteket vitassuk meg kettesben, mint a páros harc bajvívói. E célból többször is meglátogattam Zogovićot, ott valahol a Molerova utca táján, ahol nagyon jártas voltam, mert erre lakott egy időben Ilija Kecmanović, valamint Flamm barátom is. Hamarosan közös nevezőre hoztuk a különböző felfogásokat és személyesen is jó viszonyba jutottunk.

Így, ilyen előtanulmányok után, fogtam hozzá egy nagyobb lélegzetű esztétikai tanulmány megírásához, amely polemikus formában (ez talán lényegemből, lényemből fakadt, s így „nem adhatok mást” akkor sem, ha nem polemizálok) igyekezett választ találni egyes akkor korszerű, esztétikai kérdésekre, a magam számára is. A tanulmány címe szociológ-

giai volt: *Estetika prvog i poslednjeg gradjanskog društva* (Az első és utolsó polgári társadalom esztétikája), szerb nyelven írtam, mert az *Umetnost i kritika* című folyóirat szerkesztői, Zogović és Velibor Gligorić már előre lekötötték. Pancsovai nyugdíjas magányomban fogtam hozzá, Szabadkán folytattam, és körülbelül 50—60 nyomtatott oldalnyi lett. Mire Veliborék a közlendő anyag közé sorolták, bekövetkezett Belgrád bombázása, és megszűnt sok mindennel együtt az *Umetnost i kritika* is.

Különben ez a kézirat megmaradt jegyzeteim között: *Művészet és nép — népi művészet* alcím alatt. Három részre oszlott. Első és második része Oscar Wilde és Jászi Oszkár erkölcsi, művészeti, esztétikai írásait ismertette, esetleg bírálatát nyújtotta, bizonyos újabb esztétikai elgondolásokkal toldva meg a bírálatot; a harmadik rész viszont az első háború utáni „izmusok”, főleg az expresszionizmus esztétikáját vette bonckés alá, igyekezve kijelölni annak helyét a kor „szellemtörténetében”. Főleg Dienes László útját rajzolom itt meg az impresszionizmustól a teljes irracionálisra át az új realizmus felé. Hiszen ez volt akkor mindannyiunk útja. Ez volt a korszak útja: Wilde, majd az expresszionizmusnak a teljes irracionálisra haladó ösvénye — az új társadalomért harcolók számára — egy újabb „visszakanyarodás” az ésszerű, a racionális, reális valóság felé, amely azonban, némileg talán tartalomában, eszméiben is, de formában egész bizonyosan átmertett sok értéket (legalábbis igyekezett átmenteni) a szürrealizmustól a szürrealizmusig haladó ösvény vívmányaiából. Hiszen már maga Wilde is össze akarta házasítani a „rút valóságot” (a szép) „utópiával”, ha a maga idealisztikus módján is.

Annyit szeretnék ehhez még hozzáfűzni, hogy meglehet, Zogovićék, Gligorićék ezt a végkövetkeztetést a realizmus és az irracionális irányok vívmányainak összeházasítása irányában (az első adná a tartalmat, a másik a forma forradalmi vívmányait mentené át), abban az értelemben, hogy az újrealizmus nem térhet vissza az elavult formákhoz, de, egy nagy rostálás után, felhasználhatja és fel is kell, hogy használja az újabb fejlődés eredményeit, meglehet, mondom, hogy ezt Zogovićék nem is fogadhatták volna el, s így talán nem is szívesen közölték volna tanulmányomat Wilde-ről, Jászairól és Dienesről. Viszont hasonló, majdnem azonos volt a véleménye minderről Otto Bihalji-Merinek, a nolitós Pavle Bihalji öccsének, aki akkor Németországból Párizsba, majd Zürichbe emigrált tovább, és akivel már a táborban, 1941-ben fogunk összebarátkozni.

Különben már ebben az időben, a parasztirodalomról szóló cikkek írásával és megjelenésével párhuzamosan írt és közölt tanulmányomban (*Psihoanaliza i nadrealizam, Kultura*, Zagreb, folytatásokban 1937/38) szőnyegre hoztam, azaz inkább csak felvillantottam ezt az eszmét. Néhány szóban meg kell emlékezni erről az írásról is, valamint a *Híd*-ben megjelent egy-két akkori esztétikai írásomról: a Kisbéryről szóló *Tallózásról* (*Világkép*, 1941. január), a *Fogyatékosak iskolája* c. novellámról (*Híd*, 1940.) vagy egyes regény-, elbeszélés- és filmismertetésekről. Főleg az Újházi regényét ismertető írásomról (*Napokat eszik a kisdíák* — a regény jellegzetes címe). Ezek a kis írások körülbelül a két jelzett komolyabb tanulmányom eszmemenetét (*Pszichoanalízis és szürrealizmus*, meg az *Első és utolsó polgári társadalom esztétikája*) tárták, szűkszavúan, a magyar közönség, főleg a magyar írók elé.

Néhány szót már csak azért is mondanék ez írásokról, hogy bizonyítsam a tételt, hogy az elkötelezett író nem tisztára propagandista, s hogy nem a napi politika, de az eljövendő jobb kor humánus hirdetője. Így Újházi Istvánnak ezeket ajánlottam: „Nincs eszmei hatás, nincs eszmeátvitel — művészi hatás nélkül. Újházi állításainak nincs eszmei meggyőző ereje, éppen azért, mert nincs művészi meggyőző ereje. A művész csak művészi síkra helyezkedhet. Csak a művészi meglátás eszközeivel, a művészi közlés eszközeivel adhatja eszmei mondanivalóját is. A művész nem gondolkodik, de lát... nem elmélkedik, de megéli a való élet eseményeit és élményszerűen... jeleníti őket az olvasó elé, hogy az olvasó is megélje őket... Újházi nem a valódi, élő embert formázza, miközben gondolatai is támadnak, hanem saját elgondolásait próbálja az élő ember alakjába önteni. De ez az elgondolás sablonok között mozog. Az elgondolás leegyszerűsít. Jónak és rossznak tartja az embert... Pedig a való élet nem ismer sem ördögöket, sem angyalokat, csak — embereket...” — „A magyarázó művész nem művész, nem számíthat művészi hatásra, és éppen azért, mert tendenciát akart adni, nem ad sem tendenciát, sem művészetet...”

Szocialista realizmusnak neveztük akkor irányzatunkat, habár a szocialista realizmus pozitív és negatív hősöket látott csupán, és ebben átvette az egykori, régi romantika fehér-fekete, angyal-ördög sémáját, amivel tulajdonképpen megszűnt reálisan látni az életet! „-c -r”, azaz Lőrinc Péter ellenkezőleg az embert kívánja láttatni az íróval az angyalok és ördögök helyett, s így lehántaná a romantikát a reális művészi életlétéről.

A Tallózás hasonlóképpen próbálja közel hozni a művészet lényegét a jó szándékú, de tudatlan Kisbányákhoz. „... Nem arról van szó, hogy az író beleviszi írásaiba a tendenciát, hogy magyaráz, hozzáfűz, hogy ő maga mint író szólal meg... , mert ez csakugyan nem művészet... És mégis!... A művészet célja sohasem önmaga... hiszen a művész mindenkor az igazságot keresi, az igazságot szuggerálja közönségének, persze a művészi megélés és ábrázolás eszközeivel... A formát nem lehet a tartalomtól... elszigetelve tárgyalni. Nincs külön forma és nincs külön tartalom... az objektív külvilág már az író egyéni megélésén... tehetségén átszűrve ömlik formába, de... az író egyénisége... a ráható társadalom terméke... Annak dacára, hogy az író nem szólalt meg... az olvasó lelkében mégis ki fog alakulni bizonyos vélemény... bizonyos átlásfogalás...”

A *Fogyatékosok iskolájában* (1940.) tulajdonképpen ugyanazt mondtam, amit a *Pszichoanalízis és szürrealizmusban*. Ezeket írom a novella nyomor-szüllöttéről: „Más, mint a valóság (amit ez fest). Mást akar a valóságnál. Jobbat. Álmodni akar a valóság helyébe. Csak nem tudja: Valóságnak hiszi már az álmodni magát. A vágy a valóság képében jelenik meg előtte... Pedig előbb valósággá kell tenni!”

És szinte ugyanezt mondtam a tudomány nyelvén is a *Pszichoanalízis és szürrealizmus* (Kultúra, Zagreb, 1937/38) egy helyén: „A pszichoanalitikai betegség lelki harc (mint a társadalmi harc tükröződése): az álom, a vágy... összeütközése a valósággal... Az álomterlejesedés, a vágy megvalósulása volna itt az egyedüli gyógymód. A pszichoanalízis mégis szublimálással gyógyít: megtévesztéssel, illúzióval... De a vágy így tovább él s a betegség is!... Az egyedüli gyógyszer... az álom teljesülése,

az illúzió megvalósulása... ezzel az álom megszűnne és meg is maradna együttal — a valóságban, a megvalósultságban... De a XX. század irodalma, nem ok nélkül, a teljesületlen álmok és a velük kapcsolatos szorongások irodalma...” Majd áttérve a hulló-bomló társadalom deklaszszáltjaira, ezt íróm: „Nem csupán az ideológiák dugják *struccos fejüket a misztikum homokjába*, de az ideológusok is, és teszi ezt elsősorban a hulló osztály jó része. A menekülés a valóság elől és a már (számukra) értelmetlenné váló *társadalmi feladat elől*... jellemvonása azoknak is, akik elvesztették hitüket, iránytűjüket... A pszichoanalízis e *hajótörötteknek riportregénye*, és Freud felfedezte ezt a szorongó, bomló-bomlott lelket. De ez kevés! A beteg én-tudat helyére egészséges *társadalmi öntudatot* kell tenni. A ‚szublimálásnak’ *társadalmi irányt* adhatunk és adjunk is!”

„A szürrealisták elismerik, hogy a *társadalmi valóság* kényszeríti rá az egyéni lélekre a szublimálás... mechanizmusait, s hogy ez valami melléksíkon, az *életpótlék* síkján jelenik meg... Ez az oka annak, hogy sok művész irracionális módon alkot — a közlés elemi erejű kényszerének hatása alatt... más síkon... szublimálva... De ez nem elégséges. Ezt az irracionális alkotásmódot párosítani kell a racionális móddal, szintézisbe futtatva a kettőt, ahogy ez sokaknál történik is. Az irracionális teremti, a racionális adja az egyidejű belső kritikust, belső cenzort! Az egyéni lázadás haladóvá válik, ha együtt halad a *kollektív* törekvésekkel. Az alkotás fázisai: a (rút) valóság — (szép) álom — (szép) valóság! Itt a szép álom a művész lelkében támad először életre — a rút valóság láttán —, de csak akkor válik ez feleslegessé, ha az objektív *életben* is megvalósul!”

Persze, sokan nem a (rút) valóságból indulnak ki, hogy a (szép) álmon át a (szép) valóságba fussanak be, hanem *illúzió megvalósítás* helyett *illúziókat* teremtenek. A szürrealisták igyekeznek megszüntetni (régi rút) magukat, hogy (új szép) illúziókat teremtve, önmagukat (és vajon vele a világot is?) újjáteremtsék az *illúzió megvalósítása* útján. Én magam — úgy éreztem: csak a *világ megváltoztatása, újjáteremtése* teremtheti új-já az *egyént* is, jómagamat is!

Ez volt a lőrinci esztétika a *Híd*ban és másutt is, egyebütt is — a *Híd* idején!